

Grobna obeležja u crkvi manastira Mileševe

OLIVERA KANDIĆ

(Saopštenja XXII-XXIII, Beograd 1991, Str. 103-111)

Dosadašnja proučavanja, rasprave i naučna saopštenja vezana za manastir Mileševu odnosila su se uglavnom na probleme iz njegove istorije i slikarstva preostalog na zidovima crkve Vaznesenja.¹ Više puta rušen i obnavljan, hram nije pružio dovoljno podataka iz kojih bi se mogao sagledati njegov prvobitni kameni ukras na prozorima i portalima², a još manje sadržaj koji je obogaćivao njegovu unutrašnjost. Istraživanja koja se poslednjih godina vrše na crkvi i u njenoj neposrednoj okolini polako upotpunjuju ove praznine i daju početna saznanja o izvornoj arhitektonskoj obradi i pojedinostima koje su doprinosile izgledu ovog hrama.³

Poznato je da je u mileševskoj crkvi sahranjen njen osnivač, kralj Vladislav⁴, a mnoge pojedinosti su ukazivale da mu se grob nalazi u zapadnom traveju s južne strane, ispod ktitorske kompozicije, kao što je bilo uobičajeno u mauzolejima Nemanjića.⁵ Tu je zatečena drvena nadgrobna konstrukcija i tri dela poklopca od crvenkastog glačanog kamena sa tamnijim i svetlijim žilama, za koje se pretpostavlja da su ostatak sarkofaga kralja Vladislava.⁶ Na okolnim zidovima živopis je u donjoj zoni uništen, a drugih tragova nije bilo. Na mestu gde je očekivana grobnica, kao i na celom prostoru južnog dela zapadnog traveja, podne ploče su bile iz novijeg vremena, pravilno klesane od sivog peščara, za razliku od prvobitnih od ružičastog glačanog krečnjaka, kakve su u središnjem prostoru crkve. To je navodilo na zaključak da je ovaj deo bio prekopan.

Istraživanje grobnice kralja Vladislava preduzeto je u sklopu radova na konstruktivnom obezbeđenju temelja crkve.⁷ Tom prilikom došlo se do mnogih dragocenih podataka o grobnici i o kamenim ukrasima sa crkve i iz njene unutrašnjosti (sl. 1).⁸

Kraljeva grobnica se nalazila ispred sarkofaga, a ne ispod njega. Lepo je zidana od sige u tri reda. Na vrhu podužnih strana postoje po dva useka za grede koje su nosile poklopnu ploču nad rakom. Isti položaj imala je i grobnica kralja Uroša u Sopoćanima, kao i ona u kojoj je verovatno bio sahranjen prvi sopoćanski iguman.⁹ Razlog za takvo mesto groba mogao bi se naći u nameri ktitora da se pre njegove smrti već postavi sarkofag kao grobno obeležje.¹⁰ Kasnije, prilikom sahrane, spojeni kameni delovi teškog sarkofaga ne bi se mogli demontirati a da se ne oštete (jer su uvek spajani pomoću gvozdениh klinova zalivenih olovom). Da bi se to izbeglo, grobna raka je postavljana ispred sarkofaga. Ne treba prenebregnuti ni eventualne namere ktitora da svoju poniznost i pokajanje iskaže u omogućavanju da mu se gazi preko groba.

U grobnici je, osim građevinskog otpada i drugog materijala, nađeno mnoštvo delova kamene plastike, od kojih je najveći broj pripadao sarkofazima. Među ostalima, nađena su tri mermerna komada nekog crkvenog nameštaja, jedna ugaona stopa portala i delovi podnih ploča. U ovom radu biće reči samo o sarkofazima. Razvrstavanjem fragmenata te vrste ustanovljeno je da je reč o delovima tri sarkofaga: dva su bila od crvenkasto-sivog, a treći od sivo-belog kamena.

Oblici i dimenzije profila na kamenim ulomcima jednog od crvenih sarkofaga odgovaraju onima na poklopcu čija su tri dela odranije bila poznata (sl. 2). Pronađeni elementi pripadaju donjem delu kamenog sanduka. Najveći od njih je svakako stajao na jugo-istočnom uglu, jer ima uklesane profile na podužnoj i jednoj bočnoj strani. Uz dužu stranu mogla su se uklopiti još tri odlomka, tako da ukupna sačuvana dužina na licu sarkofaga iznosi 1, 5 t. Profili se sastoje od prave trake na koju se nastavlja trohilus i torus, zatim dva stepenasta useka i deo ravne ploče. Na bočnoj strani prava traka je veće visine, a profil ima samo jedan stepenast usek. Na gornjoj površini sačuvane su rupe za klinove kojima je ova greda bila povezana sa gornjim delom sanduka, a na uglu je ležište gvozdene spojke za vezu sa bočnim kamenom iste visine. Jedan od nepotpuno sačuvanih kamenova verovatno je od

zapadne, bočne strane sarkofaga. Iste je visine i profila kao čeona greda, samo je svetlije boje. Na jednom kraju koji je sačuvan, ima uklesano ležište, za vodoravnu gvozdenu spojku.

Na osnovu svih podataka može se izvršiti pokušaj rekonstrukcije nadgrobnog obeležja kralja Vladislava. Ono se sastojalo od pravo ugaonog sanduka i poklopca u obliku zarubljene piramide. Izgleda da nije postojalo po" sebnostolje, jer na naležućoj strani donje grede nema rupa za klinove. Sanduk je bio profilisan po obodu, u podnožju i na uglovima, tako da su tri njegove strane — prednja i dve bočne — zajedno sa uspravnim delovima poklopca izgledale kao ploče uokvirene u nešto istureniji ram.

Oblik sarkofaga ne odstupa od vladarskih grobnih obeležja Nemanjića, kojima je uzor bio Nemanjin sarkofag u Studenici.¹¹ Po profilaciji najbliži su mu sarkofazi kralja Uroša i kraljice-majke Ane u Sopoćanima.¹² Način konstrukcije, međutim, razlikuje se od svih do sada poznatih. Uobičajeno je da sanduk obrazuju dve monolitne bočne ploče klesane zajedno sa profilom donje bordure i uspravnim profilima sa prednje i bočnih strana, dok je sa čela bila ploča sa donjim profilom ili profilisana greda i jednostavna ploča iznad nje. Sarkofag kralja Vladislava imao je sanduk sklopljen od dva reda kamenova. Svi kamenovi u jednom redu imali su istu visinu. Delovi donjeg reda su nam poznati, a za gornje se može pretpostaviti da su se sa prethodnim naizmjenično preklapali čineći građevinsku vezu. Tako bi bočne strane drugog reda bile klesane iz jednog kamena, sa profilima na uglovima, a čeoni deo bi zatvarala samo ravna ploča.

Visinu i dužinu kraljevog grobnog obeležja u ovom trenutku nije moguće tačno utvrditi. Pouzdana je samo širina, na osnovu sačuvanog dela poklopca, i ona iznosi 0, 80 t. Visina je mogla biti od 1, 0 do 1, 20 t. D. Popović je u svojoj rekonstrukciji pretpostavila da je visina bila oko 1, 20 t.¹³ Moglo bi se pomišljati da je ipak bio niži, uzimajući u obzir da su srpski vladarski sarkofazi iz XIII veka bili visoki između 0, 90 i 1, 13 t. Osim toga, u sondi sa spoljne strane kapele mileševske crkve nađen je deo ploče koja po debljini, boji kamena i obradi odgovara položaju drugog reda prednje strane sanduka jednog od crvenkastih sarkofaga. Ukoliko je pripadala ovom, njegova ukupna visina bila je 1, 0 metar.

Dužina sarkofaga takođe se može samo okvirno odrediti. D. Popović je prihvatila navod prote S. Dimitrijevića, koji je tridesetih godina obišao Mileševu, da je poklopac sarkofaga dugačak 1, 85 t. On, međugim, u istom tekstu napominje da je poklopac bio razbijen i da su sačuvana tri njegova dela (kao i danas).¹⁴ Protu je verovatno sabrao dužine delova, iako oni ne čine ukupnu dužinu, jer im se lomovi ne poklapaju. Sarkofag nije mogao zauzimati ceo prostor između pilastra i zapadnog zida traveja, u dužini od 2, 40 t. Tome se protivi činjenica da su bočne strane poklopca profilisane, za razliku od zadnje koja nije čak ni glačana, jer je bila prislonjena uz zid. Između bočnih strana sarkofaga i zidova moglo je biti po 10—15 st slobodnog prostora, što bi dopuštalo lako postavljanje poklopca na sanduk, čija bi dužina u tom slučaju iznosila oko 2, 15 metara.

Drugom sarkofagu pripadaju tri kamena s istim profilom kao kod prethodnog, samo manje visine za 2 st (sl. 3). Kamen je takođe iste vrste, samo nešto tamnije crvene boje. Dva odlomka su verovatno sa čeone, a jedan, nešto dubljeg profila, sa bočne strane donjeg reda sanduka. Jedan od ovih odlomaka ima sa donje strane, na kojoj leži, rupu od gvozdene klina za vezivanje sa podom ili možda sa posebnim postoljem. Na prednjim stranama odlomaka preostali su tragovi boje — crvene na borduri i bele na delu ploče. Tanak, ali prilično grub premaz bio je nanet na glačanu površinu kamena.

Pronađeni delovi pokazuju da je ovaj sarkofag bio konstruisan na isti način kao i prethodni, sa sandukom od dva reda kamenova i poklopcem. Profilisani okvir na prvom redu klesan je zajedno sa delom ploče. Bio je bojen, možda prilikom neke popravke.

Nisu poznati ni mesto gde je sarkofag stajao, a ni ličnost čije je grobno obeležje bio, ili je trebalo da bude. Izvesno je samo da je nastao u isto vreme kada i Vladislavljev, jer je sa njim gotovo istovetan po profilaciji, klesarskoj obradi, načinu konstrukcije, vrsti kamena i boji.

Mogući položaj sarkofaga, a bez sumnje i odgovarajuće grobnice, jeste na severnoj strani zapadnog traveja, preko puta grobnice kralja Vladislava, ili u unutrašnjoj priprati. U oba prostora sada je pod od novijih sivih ploča peščara, kakav je bio na mestu kraljeve grobnice. Mogao je biti namenjen supruzi ktitora Beloslavi, ili najstarijem sinu Stefanu, a možda i nekoj trećoj ličnosti bliskoj Vladislavu. Verovatnije mesto mu je severna strana zapadnog traveja, jer ga je tu 1580. godine zatekao mletački ambasador Kontarini. Iz njegovog teksta proizlazi da se preko puta sarkofaga kralja Vladislava nalazio isti takav, u kome je nekada ležalo, telo svetoga Simeona. Ovom podatku nije do sada poklanjana pažnja, jer je poznato da je Simeon Nemanja sahranjen u Studenici, a o postojanju sarkofaga nije bilo nikakvih materijalnih podataka. Pripisivanje ovog grobnog obeležja Nemanji usledilo je po svoj prilici zato što je on naslikan u neposrednoj blizini, na drugoj strani zida, a prava ličnost za koga je beleg klesan je zaboravljena ili nije tu ni bila sahranjena. Može se očekivati da će se u tom prostoru naći i grobnica koja će odrediti tačno mesto sarkofaga. Verovatno se u njoj, kao i u kraljevoj grobnici, nalaze delovi oba sarkofaga koji sada nedostaju, jer su svakako obe u isto vreme razvaljene radi pljačke, a fragmenti nadgrobnih obeležja pomešani.

Ovom prilikom nije izvršen pokušaj rekonstrukcije sarkofaga o kome je reč (označen kao br. 2) jer su moguća dva rešenja koja bi uticala na njegov izgled: sa postoljem ili bez njega. Ako je imao posebno postolje, za šta postoje već navedene indicije, onda je to bio sarkofag ktitora — reprezentativan, oblikovan sa svim elementima koje ima i Nemanjin u Studenici¹⁶ — pa bi mu i mesto bilo uz grobnicu kralja Vladislava. U tom slučaju sarkofag br. 1 pripadao je kraljevom srodniku.

Dva kamena nađena u istraživanoj grobnici mogla su se izdvojiti kao delovi trećeg mileševskog nadgrobnog belega. Jedan od njih je deo donje, čeone grede sanduka, sa profilima na licu. Drugi je morao stajati uspravno na uglu, s obzirom da su mu profili na dve susedne strane. Ovaj sarkofag se razlikuje od dva prethodno opisana i po boji, i po profilu i po sistemu konstruisanja. Klesan je od sivo-belog krečnjaka, sa uglačanim vidljivim površinama. Profil po ivicama sastojao se od ravne trake, trohilusa, torusa i jednog stepenastog zaseka. To su isti elementi koji su ukrašavali dva crvena sarkofaga, samo su većih dimenzija i dubljih profila. Prema sačuvanim delovima, konstrukcija sarkofaga nije bila uobičajena. Na uglovima bi bili postavljeni stubići profilisani na dve susedne strane. Oni bi se oslanjali na isto ukrašenu gredu, na čijim je krajevima izveden prelaz iz vodoravne u uspravnu borduru, kao što je moralo biti i na poklopcu, dok bi šupljine bile zatvorene pločama. Ovako zamišljen grobni beleg, zbog jakih profila bordure po ivicama, svakako je izgledao monumentalno. Izabrani sistem konstrukcije bio je pogodan ako se u kamenolomu nisu mogli naći kamenovi većih dimenzija, a pogotovo ako je bilo predviđeno da prednje ploče budu posebno ukrašene.

Razumljivo je da se sa tako malo podataka može samo pretpostaviti čiji je to bio deo spomenika i gde mu je bilo mesto. Ima razloga zbog kojih bi se smelo pomišljati da su pronađeni kameni delovi pripadali grobnom obeležju svetoga Save.

Kralj Vladislav je preneo telo svetog Save iz Trnova u Mileševu „i tako [...] u časnom grobu, koji mu beše spremio taj bogoljubni kralj Vladislav, u taj ga grob položiše časno", kaže Domentijan¹⁷, savremenik, a verovatno i očevidac ovoga događaja.¹⁸ To isto navodi i drugi Savin životopisac Teodosije¹⁹, a pomenuto je i u *Službi prenosu moštiju Svetog Save*.²⁰ Spremljeni grob svakako podrazumeva i nadgrobno obeležje.²¹

Od objavljivanja studije S. Radojčića o Mileševi naučnici su saglasni sa pretpostavkom da se grob svetog Save nalazio u spoljnoj priprati, čije je prizemlje oblikovano i oslikano za takvu namenu.²² Istraživanja koja se poslednjih godina vrše na arhitekturi crkve Vaznesenja pokazala su da je spoljna priprata tek prepravkom saobražena funkciji grobnice. Prvobitno su u njenom prizemlju postojala dva prozora na zapadnom zidu, koja su zazidana pre nego što je u celom prostoru postavljen živopis. Bilo da je nov graditeljski i likovni program za spoljnu pripratu kao grobnicu bio osmišljen još za života svetog Save i uz njegovo učešće, bilo da se ceo poduhvat mogao pripisati Vladislavljevoj „pripremi groba" za najpoštovaniju ličnost Srbije toga vremena, u njegovom sklopu je morao biti predviđen i sarkofag. Prostranoj prostoriji spoljne priprate odgovarao bi i veliki ukrašen grobni beleg.

Pronađeni kameni komadi uklapali bi se u zamisao o monumentalnom sarkofagu, i po proporcijama i po istaknutim profilima bordure koja je krasila njegove ivice. Upoređujući ga sa sarkofagom kralja Vladislava, može se zaključiti da mu je sličan samo u izboru profila, dok klesarska obrada i konstrukcija pokazuju da je to delo drugog majstora, izvedeno možda i više godina kasnije.

Poznato je da telo svetog Save nije dugo ostalo u grobu. Ubrzo je izvađeno i u ćivotu izloženo u crkvi.²³ Većina istraživača pretpostavlja da²⁴ je mesto ćivota bilo u unutrašnjoj priprati sa severne strane, ispod naslikane figure svetog Save.²⁴ U prilog ovom mišljenju ide i novi pod u unutrašnjoj priprati, isti kao i u bočnim delovima zapadnog traveja. To navodi na pomisao da je onaj originalni stradao u isto vreme kad su grobnice nasilno otvarane. Sarkofazi u zapadnom traveju određivali su položaj grobnica. Kako na mestu ispod ćivota svetog Save nije bilo grobnice, moguće je da su pljačkaši prekopali ceo prostor unutrašnje priprate.

Bez obzira na mesto u crkvi, ćivot je morao stajati na nekom postolju. Da li je za to iskorišćen sarkofag, za ovu svrhu premešten iz spoljne priprate, ili je napravljena nova, posebna konstrukcija, ne može se utvrditi na osnovu podataka kojima se u ovom trenutku raspolaže. Može se pretpostaviti da su pronađeni kameni delovi pripadali konstrukciji vezanoj za izlaganje moštiju svetog Save, koja se u vreme poslednjeg razaranja crkve nalazila u njenom glavnom prostoru. Razlog za to je što eu nađeni u grobnici kralja Vladislava, zajedno sa delovima dvaju sarkofaga koji su svakako stajali u neposrednoj blizini ove rake, a nabacani su u nju prilikom raščišćavanja sa poda sveg materijala koji je ostao iza onih što su otvarali grob nice.

Svođenjem svih podataka poznatih u ovom trenutku istraženosti crkve Vaznesenja u Mileševi može se zaključiti da su u njoj od četvrte decenije XIII veka stajala tri sarkofaga (sl. 5). Dva vrlo slična, crvene boje, nalazila su se u zapadnom traveju crkve od vremena njene izgradnje (1220—1228. godine) do razaranja (u XVIII veku). Onaj na južnoj strani obeležavao je grob kralja Vladislava. Treći, sivo-beli, isklesan za nadgrobni beleg svetog Save, mogao je biti postavljen u spoljnu pripratu nešto kasnije od prva dva, ali je tu ostao kratko vreme.²⁵ Oko 1240. godine ćivot sa Savinim moštima izložen je na odgovarajućem postolju uza severni zid unutrašnje priprate. Mlečanin Kontarini je 1580. godine tačno opisao tadašnji položaj sva tri grobna obeležja: „sa druge strane sarkofaga Svetog Save [...] jedan drugi prema istoku, u kome je kažu bilo telo Svetog Simeona [...] a u sarkofagu istog oblika nalazilo se telo kralja Vladislava”.

Danas se ta mesta u crkvi prepoznaju po podnim pločama iz novijeg vremena. Jedno od njih, s grobom ktitora, istraženo je nedavno. Pre donošenja sigurnijih zaključaka, neophodno je istražiti i ostale površine: na severnoj strani zapadnog traveja, u unutrašnjoj i spoljnoj priprati. Do tada, pretpostavke o oblicima sva tri sarkofaga i o njihovom tačnom položaju mogu se uzimati samo uslovno.

U svakom slučaju, mileševski sarkofazi pokazuju da je crkva Vaznesenja bila porodični mauzolej kralja Vladislava, kao što je pre nje Studenica bila Nemanjin, a kasnije Sopoćani Urošev.

Fusnote:

¹ Osnovne studije o Mileševi su monografija S. Radojčića *Mileševa*, Beograd 1963, i zbornik radova *Mileševa u istoriji srpskog naroda*, Beograd 1987.

² Jedino posebno razmatranje ove teme, sa svim podacima koji su do tada bili poznati, u: M. Čanak-Medić, *Stilske srodnosti između apulijskih spomenika i Mileševa na primeru njihovih prozora i portala*, Mileševa u istoriji srpskog naroda, Beograd 1987, 111—119.

³ Istraživačko-konzervatorske radove na arhitekturi manastirskog naselja u Mileševi vodi arh. S. Popović, a na crkvi arh. O. Kandić. Kraći izveštaji o tome objavljeni su u Glasniku Društva konzervatora Srbije br. 8 (1984), 9 (1985), 10 (1986).

⁴ Arhiepiskop Danilo, *Životi kraljeva i arhiepiskopa srpskih*, Beograd 1935, 8—9.

⁵ S. Curcic, *Medieval Royal Tombs in the Balkans: An Aspect of the „East or West“ Question*, The Greek Orthodox Theological Review Offprint, vol. 29—2 (1984) 184; D. Popović, *Grob svetog Simeona u Studenici*, Osam vekova Studenice Beograd 1986, 166.

⁶ R. Nikolić, *O grobu svetog Save u Mileševi*, Saopštenja XIV (1982), nap. 11; D. Popović, *Srpski vladarski grob u doba Nemanjića*, doktorska disertacija odbranjena na Filozofskom fakultetu u Beogradu 1988. godine, 83. Na tab. 9 predložena je idealna rekonstrukcija sarkofaga.

⁷ Istraživanja je izvršio tim stručnjaka: arh. O. Kandić i S. Popović, arheolozi E. Zečević i M. Bakić i antropolozi Dr S. Živanović i dr M. Lekić.

⁸ Ustanovljeno je da je kraljeva grobnica bila nasilno otvarana i opljačkana. O arheološkim istraživanjima i njihovom ishodu v. članak E. Zečević u ovom broju Saopštenja.

⁹ Istraživanje grobnica kralja Uroša i prvog sopoćanskog igumana izvršile su arheodog A. Juričić i arh. O. Kandić 1982. i 1985. godine. O položaju ovih grobnica v.: D. Popović, *nav. delo*, 111, 122.

¹⁰ Do istog zaključka je došla i D. Popović, raspravljajući o grobu kralja Uroša u Sopoćanima. V.: D. Popović, *nav. delo*, 112.

¹¹ D. Filipović, *Sarkofag arhiepiskopa Nikodima u crkvi Svetog Dimitrija u Patrijaršiji*, Zbornik za likovne umetnosti 19 (Novi Sad 1983) 80; D. Popović, *Grob svetog Simeona u Studenici* Osam vekova Studenice, Zbornik radova, Beograd 1986, 166; Ista, *Srpski vladarski grob*, 79. ¹² O Marković, *Prilog proučavanju arhitekture manastira Sopoćana*, Saopštenja 8 (Beograd 1969) 97.

¹³ D. Popović, *nav. delo*, 84—85.

¹⁴ Protost. M. Dimitrijević, *Spaljivanje moštiju Svetoga Save*, Bratstvo XXVIII (Beograd 1934), 156. Autor je smatrao da se ispod Vladislavljevog portreta u zapadnom traveju nalazi grob svetog Save i da je poklopac od njegovog sarkofaga.

¹⁵ S. Radojčić, *nav. delo*, nap, 36, gde je naveden originalni deo teksta.

¹⁶ O Nemanjinom sarkofagu u Studenici v.: D. Popović, *Grob svetog Simeona u Studenici*, 162. M. Čanak-Medić, *Jedna pretpostavka o Nemanjinom nadgrobnom spomeniku*, Osam vekova Studenice, Beograd 1986, 169.

¹⁷ Domentijan, *Život Svetog Save* (prevod L. Mirković), Beograd 1988, 232.

¹⁸ R. Marinković, *Domentijanov opis prenosa, moštiju svetoga Save iz Trnova u Mileševu*, Mileševa u istoriji srpskog naroda (Beograd 1987, 127.

¹⁹ Teodosije, *Žitije Svetog Save*, Beograd 1988, 259.

²⁰ Savin učenik, *Služba prenosu moštiju svetoga Save*, Srbljak 1 (Beograd 1970), 82.

²¹ I nad njegovim prvim grobom u Trnovu bio je postavljen „kamen časni“ — verovatno mermerni sarkofag. V.: D. Popović, *Srpski vladarski grob*, 92.

²² S. Radojčić, *nav. delo*, 33.

²³ Domentijan, *nav. delo*, 232; Teodosije, *nav. delo*, 259.

²⁴ S. Radojčić, *nav. delo*, 33; D. Popović, *nav. delo*, 98.

²⁵ R. Nikolić, je pretpostavio da se grob svetog Save nalazio u severoistočnom uglu spoljne priprate. V. R. Nikolić, *nav. delo*, 12—23. Čini se, ipak, da bi njegovo mesto moglo da bude u sredini spoljne priprate.